Volume 2, Issue 2,2024

GAP BO‘LAKLARI. BOSH BO‘LAKLAR. EGA, UNING IFODALANISHI. KESIM, UNING IFODALANISHI, TURLARI. BOG`LAMA. KESIMNING EGA BILAN SHAXS VA SONDA MOSLIGI. EGA BILAN KESIM ORASIDA TIRE (-)NING ISHLATILISHI

Arabboyeva Makxfuzaxon Akramjonovna
Andijon davlat pedagogika instituti
O`zbek tili va adabiyoti kafedrasi o`qituvchisi
Abdusamatova Shahzoda Abdukaxxor qizi
Andijon davlat pedagogika instituti
O`zbek tili va adabiyoti 3-bosqich talabasi

Anontatsiya: Ushbu maqola hozirgi o`zbek adabiy tilida gap bo`laklari haqida umumiy ma’lumot berilgan.Shuningdek qanday holatda tire,qaysi holatlarda bo`g`lamalar ishlatilishi haqida ham atroflicha so`z yuritiladi.
**Kalit so`zlar:** Sintaksis, ega, kesim, bog`lama, punktuatsiya,gap bo`laklari.

GAP BO‘LAKLARI

Gap bo‘laklari haqida umumiy ma’lumot

Gapda biror so‘roqqa javob bo‘lgan vao‘zaro tobe bog`langan so‘z yoki so‘z birikmasi **gap bo‘lagi** deb ataladi. Gap bo‘laklarini belgilashda asosiy xususiyat ular orasidagi sintaktik aloqadir. So‘zlarga so‘roq berish, ularning qaysi turkumga mansubligi, gap ichida joylashish tartibi, qanday qo‘shimchalar olishi tom ma'noda gap bo‘laklarining turlarini belgilashda asos bo‘la olmaydi. Gap bo‘laklarining turi odatda bir-biriga nisbatan aniqlanadi: ega kesimga nisbatan, aniqlovchi aniqlanmishga nisbatan, hol hollanmishga nisbatan, to‘ldiruvchi to‘ldirilmishga nisbatan aniqlanadi. Nisbat beriluvchi bo‘lak bo‘lmas ekan, u yoki bu gap bo‘lagi haqida gapirish mumkin emas.

Gap bo‘laklarining gap tarkibidagi mavqei bir xil emas. Ba’zi gap bo‘laklari gap qurilishida markaziy o‘rinni egallaydi, bunday bo‘laklarsiz fikr anglashilmaydi. Ayrim bo‘laklar esa gap qurilishida asosiy rol o‘ynamaydi, ularning ishtirokisiz ham bosh bo‘laklar orqali fikr anglashilaveradi. Shunga ko‘ra gap bo‘laklari ikki turga ajratiladi:

1) bosh bo‘laklar;
2) ikkinchi darajali bo‘laklar.

Bosh bo‘laklar gapning grammatik asosini tashkil qiladi. Fikr, asosan, gapning grammatik asosi orqali ifodalanadi.

Ikkinchi darajali bo‘laklar gapning grammatik asosini tashkil qilmasdan, uni hajm jihatdan kengaytiradi yoki so‘z birikmasini shakllantirish uchun xizmat qiladi.

Ikkinchi darajali bo‘laklar bosh bo‘laklar bilan yoki o‘zaro tobe aloqada bo‘lib, ularni izohlash, aniqlash, to‘ldirish uchun xizmat qiladi.

Bosh bo‘laklar **ega** va **kesimdan** iborat. Ikkinchi darajali bo‘laklar **aniqlovchi, to‘ldiruvchi** va **holdir.**

Gapning bosh bo‘laklari

1. Ega va uning ifodalanishi

Kesim orqali izohlanadigan fikr predmetni anglatadigan, gapning boshqa bo‘laklariga tobe bo‘lmagan bosh bo‘lakka **ega** deyiladi.

Ega keng ma’noda predmet tushunchasini bildirib, kesimdan anglashilgan predikativ belgining kimga yoki nimaga qarashliligini ko‘rsatadi.

Ega bosh kelishikdagi birliklar bilan ifodalanib, *kim? nima? qayer?* so‘roqlaridan biriga javob bo‘ladi.

Ega, odatda, yakka so‘z: ot, olmosh, harakat nomi, otlashgan so‘z (sifat, son, olmosh, sifatdosh, ravishdosh, ravish, taqlid so‘z, undov so‘z, modal so‘z) bilan ifodalanadi.

Eganing ot bilan ifodalanishi. Bosh kelishikdagi atoqli yoki turdosh ot ko‘pincha ega vazifasini bajaradi: ***Sirdaryo*** *hammasini yig‘ib olib, rosa kuchga to‘ladi-da.(P.Q.).*

Chor-atrof *yaproqlarning mungli shivir-shiviriga to‘ldi. (O‘.H.).*

Eganing olmosh bilan ifodalanishi. Ega bosh kelishik shaklidagi ot o‘rnida qo‘llanuvchi olmoshlar bilan ifodalanadi: ***Ular*** *kulimsirab askiyaga quloq solishdi (P.Q.)* ***Kimdir*** *unga darrov bir kosa ovqat keltirib berdi. (O‘.Usmonov).* ***O‘zingiz*** *juda aqlli, uzoqni ko‘radigan odamsiz. (S.Soliyev).*

Eganing harakat nomi bilan ifodalanishi. Ega harakat nomi bilan ifodalana oladi: *... ariqdan oqqan suvning* ***shildirashi*** *eshitila boshladi... (P.Q.). Boshliq bo‘lish oson, boshlamoq qiyin. (Maqol).*

Eganing otlashgan sifat bilan ifodalanishi. Sifatlar otlashib, gapda ega bo‘lib kelishi mumkin: ***Botir*** *topsa, barcha yer,* ***baxil*** *topsa, bosib yer. (Maqol).* ***Yaxshi*** *yaxshining qadriga yetar. (Maqol).*

Eganing otlashgan son bilan ifodalanishi. Sonlar ham otlashib, ega vazifasida keladi: ***Ikkovi*** *ham bir-biriga juda o‘xshash... (P.Q.). Tarbiya axloq va oqillikka tayanmog‘i lozim.* ***Birinchisi*** *yaxshi fazilatni o‘stirsa,* ***ikkinchisi*** *ba’zilarning illatidan himoya qiladi. («Oz-oz o‘rganib dono bo‘lur»).*

Eganing otlashgan olmosh bilan ifodalanishi. Ega vazifasida sifat, son o‘rnida qo‘llanuvchi otlashgan olmosh bilan ham ifodalanadi: ***Bu****, ehtimol, ona suti bilan kirgan g‘ayrishuuriy bir tuyg‘udir. (P.Q.). Odamlar uchun xuddi* ***mana shunisi*** *kerak edi. (CH.Aytmatov).*

Eganing otlashgan sifatdosh bilan ifodalanishi. Bosh kelishikdagi otlashgan sifatdosh ega vazifasini bajaradi: *Ishlagan xor bo‘lmas (Maqol).* ***Qimirlagan*** *qir oshar(Maqol).* ***Birlashgan*** *daryo bo‘lar,* ***tarqalgan*** *irmoq bo‘lar (Maqol).*

Eganing otlashgan ravish bilan ifodalanishi. Ravish otlashganda, gapda ega bo‘lib kelishi mumkin: *Ko‘p so‘zning* ***ozi*** *yaxshi, oz so‘zning o‘zi yaxshi (Maqol). O‘qishning* ***erta-kechi*** *bo‘lmas (Maqol).*

Eganing otlashgan taqlid so‘z bilan ifodalanishi. Taqlid so‘zlar otlashib ega vazifasini bajaradi: *Otning* ***dukura-dukuri*** *relslarning tutashgan joyiga urilayotgan g‘ildirak tovushi bilan uyg‘unlashib ketardi. (Ch.Aytmatov). Bu shovqinlarni karnayning* ***vat-vati*** *bosib ketadi. (S.A.)*

Eganing otlashgan undov so‘z bilan ifodalanishi. Ega vazifasida otlashgan undov so‘z kelishi mumkin: *Yer kurrasida qadim-qadim zamonlardan yangragan musiqiy* ***«qur-ey!»*** *bunday keyin ham tinmaydi. (S.Nurov).*

Eganing otlashgan modal so‘z bilan ifodalanishi. Otlashgan modal so‘z ega vazifasini bajarishi mumkin: ***Bor*** *so‘ylaydi,* ***yo‘q*** *o‘ylaydi. (Maqol).*

Ega ba’zan **frazeologik ibora bilan** ham ifodalanishi mumkin: *Birovning* ***ko‘nglini ko‘tarish*** *qiyin,* ***ko‘nglini cho‘ktirish*** *esa oson.*

Bundan tashqari, ega so‘z birikmasi yoki gapga teng predikativ birlik bilan ifodalanadi.

Eganing so‘z birikmasi bilan ifodalanishi. Ega vazifasida so‘z birikmasi kela oladi: ***Haqiqat va to‘g‘rilikni sevadigan odam*** *doim vijdoni farmoniga itoat qiladi. («Oz-oz o‘rganib dono bo‘lur»).*

Eganing gapga teng predikativ birlik bilan ifodalanishi. Ega-kesim munosabati aks etgan predikativ birlik ega vazifasida kela oladi: ***Bilagi zo‘r*** *birni yiqitadi,* ***bilimi zo‘r*** *– mingni (Maqol).*

2. Kesim va uning ifodalanishi

Ega anglatgan predmetning predikativ belgisini ifodalaydigan, ega haqidagi hukmni bildiradigan bosh bo‘lak **kesim** deyiladi.

Kesim o‘zida predikativlikni aks ettiradigan, gapni grammatik jihatdan shakllantiradigan bosh bo‘lak hisoblanadi.

Kesim ifoda materialiga ko‘ra (qaysi so‘z turkumi bilan ifodalanishiga ko‘ra) ikki turga ajratiladi: **1) fe’l kesim; 2) ot kesim.**

Fe’l kesim. Turli fe’l shakllari bilan ifodalanadigan kesim **fe’l kesim** deb yuritiladi: *Yo‘l chetida zarg‘aldoqlar **sayraydi**. (P.Q.). O‘rik qiyg‘os **qullaganda**, birdan havo **sovib**, laylakqor **yog‘ib berdi**. (P.Q.).*
Fe’l kesim ba’zan frazeologik ibora bilan ham ifodalanadi: *Tog‘ etagida qishloqning mirzateraklari elas-elas **ko‘zga tashlanadi**. (P.Q.).*
Ot kesim. Fe’ldan boshqa so‘z turkumlari (ot, sifat, son, olmosh, ravish, undov va b.) bilan, shuningdek, fe’lning harakat nomi shakli bilan ifodalanadigan kesim **ot kesim** deb ataladi.
1) kesimning ot bilan ifodalanishi. Ot kesim vazifasida ko‘pincha bosh kelishikdagi ot, ba’zan esa o‘rin-payt, chiqish, jo‘nalish kelishiklardagi ot yoki ko‘makchi bilan qo‘llangan ot kelishi mumkin: *Yoshning hurmati - **qarz**, qarining hurmati – **farz**. (Maqol). So‘zning ko‘rki - **maqol**. (Maqol). O‘sha kuni Norboy ota **dalada edi**. (P. Q.). Safaviylar ham o‘zimizning turkiy **ulusdan**. (P.Q)*
Ot bilan ifodalangan kesim nafaqat bosh kelishik shaklida, ba’zan jo‘nalish, o‘rin-payt, chiqish kelishiklar shaklida bo‘lishi mumkin, hatto ko‘makchi orqali shakllangan bo‘lishi mumkin. Masalan: *Ilmu hunar **yerga emas, elga.** (Maqol). Haqiqat **kuchda emas**, kuch **haqiqatda**. (V.Kataev). Bir kishi **hamma uchun**, hamma **bir kishi uchun**.(Maqol).*
2) kesimning sifat bilan ifodalanishi: *O‘rmon ichi **sersoya, salqin.**(P.Qodirov) Uning bo‘yi **baland edi.** (P.Qodirov)*
3) kesimning son bilan ifodalanishi: *Besh karra besh - **yigirma besh.** Qayiq kattagina, eshkagi **to‘rtta edi.** (P.Qodirov) So‘zimiz, va’damiz, ahdimiz **bitta**, do‘stlikda yaratgan baxtimiz **bitta**.(Maqol).* **4) kesimning olmoshbilan ifodalanishi:** *Endi navbat **sizniki**. (P.Qodirov) Sen uning **kimi bo‘lasan?** (Ch.Aytmatov) Bir kishi **hamma uchun**, hamma bir kishi uchun.(Maqol)* **5) kesimning harakat nomi bilan ifodalanishi:** *Bir ko‘rgan **bilish**, ikki ko‘rgan tanish. (Maqol)*
6) kesimning ravish bilan ifodalanishi: *Podshoni kuyov qilishga havasmandlar **ko‘p edi**.(P.Qodirov).* **7) kesimning modal so‘z bilan ifodalanishi:** *Oy tunda **kerak,** aql kunda **kerak**. (Maqol) Tengdoshlari ichida undan tez chopadigani, chillak otishda undan ustasi **yo‘q**.(P.Qodirov).*
8) **kesimning undov so‘z bilan ifodalanishi:** *Ellarni qutqazgan mardlarga **balli!** Mardlarni yetkizgan yurtlarga **balli!** (M.SHayxzoda)*
Kesim tuzilishiga ko‘ra ikki xil bo‘ladi:
1) sodda kesim yakka bir asosli fe’llar bilan ifodalangan kesimlar hamda bog‘lamasiz kelgan ot kesimlardir. Sodda kesim ifoda materialiga ko‘ra ikki xil: **sodda fe’l kesim, sodda ot kesim. a) sodda fe’l kesim** tuslangan fe’l, ravishdosh, sifatdosh bilan ifodalangan kesimdir. Masalan: *Ot **yiqilayotganda**, Humoyun oyoqlarini uzangidan chiqarib egardan qumga **sakradi**. (P.Qodirov) Qalin qorlar **erib**, o‘tlar ko‘karib qoldi. (Ch.Aytmatov)* **b) sodda ot kesim** fe’ldan boshqa so‘z turkumlari: ot, sifat, son, olmosh, ravish, undov so‘z, modal so‘z, shuningdek, fe’lning harakat nomi bilan ifodalangan kesimdir. Masalan: *Yolg‘onchi kishi har kim qoshida **beobro‘dir**. («Oz-oz o‘rganib dono bo‘lur») Keng-keng ko‘chalari **bor-u**, lekin markazi **tiqilinch.** (P.Qodirov) Soyda tosh **ko‘p**, terib chiqaraverasan. (P.Qodirov)*
2) tarkibli kesim ikki va undan ortiq so‘z shakllarining qo‘shiluvidan hosil bo‘lgan kesimdir. U doim yetakchi va yordamchi qismlardan tashkil topib, yetakchi qism asosiy ma’noni, yordamchi qism qo‘shimcha ma’noni ifodalaydi. Ifodalanishiga ko‘ra tarkibli kesim ham ikki xil bo‘ladi:
a) tarkibli fe’l kesim fe’lning analitik shakli bilan ifodalanadi. Bunda o‘zining leksik ma’nosini saqlagan fe’l yetakchi fe’l, qolganlari esa ko‘makchi fe’l yoki to‘liqsiz fe’l bo‘lib, yetakchi fe’ldan anglashilgan harakatning bajarilishi bilan bog‘liq bo‘lgan turli qo‘shimcha ma’nolarni ifodalaydi. Yetakchi fe’l asosan ravishdosh shaklida bo‘ladi. Masalan: *Bu yumshoq, mulohazali odamga yotoqdoshlarning mehri **oshib qolgan edi.** (A.Muxtor*.
Tarkibli ot kesimda asosiy ma’no yetakchi qism, ot qismida bo‘ladi. Yordamchi qism, bog‘lama esa qo‘shimcha ma’noni, grammatik ma’noni: mayl, zamon, shaxs-son ma’nolarini ifodalaydi.
O‘zbek tilida bog‘lamani qo‘llanishiga ko‘ra ikki turga ajratish mumkin:

1. So‘z bog‘lamalari: *bo‘lmoq, hisoblanmoq, sanalmoq, ko‘rinmoq, tuyulmoq, edi, ekan* kabilar.
2. Affiks bog‘lama: *-dir.*
Affiks bog‘lama sodda ot kesim tarkibida qo‘llanib, doimiy sintaktik zamonni ifodalaydi. Masalan: *Agar yolg‘iz esang hamdam **kitobdir**, Bilim subhidagi nur ham **kitobdir**,. (Abdurahmon Jomiy)*
Ko‘pincha mazkur bog‘lama qo‘llanmasligi mumkin, nol shaklida ishlatilishi mumkin: *Aqlning o‘lchovi – **idrok** Ø. (Maqol). Dono durdan **a’lo** Ø. (Maqol).*
So‘z bog‘lama tarkibli ot kesimni shakllantiradi va turli mayl, zamon, shaxs-son ma’nolarini ifodalash uchun xizmat qiladi. Masalan: *Yomonga **bosh bo‘lguncha**, yaxshiga **yo‘ldosh bo‘l.** (Maqol). Uying **tor bo‘lsa ham**, ko‘ngling keng bo‘lsin. (Maqol). Shirboz qo‘zining tandir kabobi **juda yaxshi bo‘ladi-da.** (P.Qodirov). Avazning akasi Ortiq **shu edi** (P.Qodirov).*
Tarkibli ot kesim *harakat nomi + kerak, lozim, mumkin, shart, darkor* kabi so‘zlar shaklida ham kelishi mumkin. Masalan: *Endi jiyan panoh istab borsa, qanoti tagiga **olishi mumkin.** (P.Qodirov). Bu vatanni tashlab ketmoqchi bo‘lganlarga qat’iy **zarba berilmog‘i lozim**. (P.Qodirov).*

Ega bilan kesimning orasida tirening ishlatilishi

Yozuvda ba’zan kesim bilan ega orasida tire ishlatiladi. Bu quyidagi holatlarda sodir bo‘ladi:
1. Kesim ot, olmosh, son bilan ifodalanib, -dir affiks bog‘lamasi qo‘llanmaganda: *Mehnat - hurmatning toji. (Maqol). Tashqaridagi gap – kir o‘radagi mag‘zava (Shuhrat). To‘rt karra to‘rt - o‘n olti.*
2. Gapning egasi yoki kesimi, yo bo‘lmasa ham egasi, ham kesimi harakat nomi bilan ifodalanib, ***-dir*** bog‘lamasi bo‘lmaganda: *Bekor yurish – illatning onasi, g‘urbatning makoni. («Tafakkur gulshani»). O‘qish - ulg‘ayish. (Maqol). Tilni bilish – dilni bilish (Maqol).*
3. Ega ko‘rsatish olmoshi bilan ifodalanib, kesim tarkibida affiks bog‘lama ishlatilmaganda: *Bular – ko‘m-ko‘k dov-daraxtlar. (K.Yashin).*

Asosiy darsliklar va o‘quv qo‘llanmalari:

1.M.Hamrayev, D.Muhamedova, D.Shodmonqulova, X. G‘ulomova, Sh. Yo‘ldosheva. Ona tili (darslik) Iqtisodiyot-Moliya, Toshkent, 2007-yil.
2.R.Ikromova, D.Muhamedova, M.Hamrayev. Ona tilidan mashqlar to’plami. (o‘quv qo‘llanma). TDPU, Toshkent, 2009-yil.

Qo`shimcha adabiyotlar:

1. Англо-русский словарь. Составитель В.К.Мюллер. Москва, 1971, стр. 682.
2. Jamolxonov H.A. Hozirgi o`zbek adabiy tili. - T.: “Talqin” nashriyoti. 2005, 25-bet.
3. George Yule. The Study of Language. CAMBRIDJE UNIVERSITY PRESS. 2010, 42-bet.